व्यवस्थात्मक बदलाच्या दिशेने

ही गोष्ट आहे परभणी जिल्ह्यातल्या सोनपेठ तालुक्यातली. सन २०१६पासून ग्यानप्रकाश फाउंडेशन परभणी जिल्ह्यातील जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्थेतील प्राचार्य, अधिव्याख्याते आणि संसाधन व्यक्ती अशा शिक्षणव्यवस्थेतील सर्व प्रमुख व्यक्तिंबरोबर काम करत आहे. शिक्षण व्यवस्थेतील प्रत्येक पायरीवर असणाऱ्या लोकांना विविध मार्गांनी साहाय्य करण्याचे काम ग्यानप्रकाश फाउंडेशन करत असते. त्यामध्ये शिक्षणाधिकाऱ्यांपासून ते केंद्रप्रमुख, मुख्याध्यापक, शिक्षक या सर्वांबरोबर काम करून व्यवस्थेतील प्रत्येक घटकाला आपापली भूमिका पार पाडण्यासाठी अनुकूल वातावरण उपलब्ध करून दिले जाते. अंतिमतः याचा फायदा विद्यार्थी वर्गाला होतो. त्यापैकीच हे एक उदाहरण म्हणता येईल. क्षमता आधारित शिक्षण कसे चालते आणि शिक्षण प्रक्रिया बळकट करण्यासाठी काय करता येईल याविषयी परभणीतील जिल्हास्तरावरील अधिकाऱ्यांमध्ये एकवाक्यता येणे गरजेचे होते. त्यासाठी मा.प्राचार्य, शिक्षणाधिकारी, वरिष्ठ अधिव्याख्याता, उपशिक्षणाधिकारी, अधिव्याख्याता यांच्याबरोबर चर्चा करून नियोजन करण्यात आले. मग जिल्हास्तरावर एक कार्यशाळा घेण्यात आली. त्यामध्ये शैक्षणिक प्रक्रियेत पर्यवेक्षीय यंत्रणेची म्हणजेच केंद्रप्रमुख, गट शिक्षणाधिकारी, शिक्षणाधिकारी, उपशिक्षणाधिकारी इ. घटकांची काय भूमिका असेल, त्याचा वर्ग घेण्याच्या प्रक्रियेवर कसा परिणाम होईल, विद्यार्थ्याला शिकताना त्याचा कसा फायदा होईल यावर सविस्तर चर्चा झाली. तसेच त्यासाठी प्रात्यक्षिकही घेतले. या कार्यशाळेनंतर तालुका पातळीवरदेखील गटशिक्षणाधिकाऱ्यांच्या नेतृत्वाखाली आठ तालुक्यांमध्ये कार्यशाळा झाल्या.

त्यापैकी सोनपेठ तालुक्यामध्ये गटशिक्षणाधिकारी शौकत पठाण सर यांच्यासह सर्व गटाने तालुकापातळीवर नियोजन केले. तालुक्यात एकंदर ८७ शाळा असून प्रत्येक शाळेतील शिक्षकांचा समावेश असलेला गट तयार केला. त्यामध्ये प्रत्येक केंद्रामधले प्रत्येक विषयाचे २ असे ६ विषयांचे एकूण १२ शिक्षक घेण्यात आले. एकूण ११६ शिक्षकांसह शिक्षण कार्यशाळा झाली. यामध्ये वर्गात शिकवण्याची व मूल्यमापनाची प्रक्रिया कशी असावी याविषयी चर्चा झाली. मात्र मुलांमध्ये आवश्यक क्षमता विकसित करण्याच्या दृष्टीने ही प्रक्रिया कशी असावी याबद्दल शिक्षकांना नेमके मार्गदर्शन करणे आवश्यक होते. शिक्षकांच्या जास्त संख्येमुळे सगळ्यांचे एकत्र प्रात्यक्षिक घेणे शक्य नव्हते. म्हणून त्यांना केंद्रनिहाय प्रात्यक्षिक देण्यास सुरूवात केली आहे. गटशिक्षणाधिकारी श्री. शौकत पठाण स्वतः हे प्रात्यक्षिक देण्यात पुढाकार घेत आहेत. प्रत्येक कार्यशाळेला ग्यानप्रकाश फाउंडेशनचे २ प्रतिनिधी उपस्थित असतात. एकंदर कार्यशाळेच्या आणि प्रात्यक्षिकाच्या कामकाजात सर्व संबंधित सदस्यांना मदत करणे, गरज पडेल तिथे आपले मत व्यक्त करून काही बदल सुचवणे, नियोजनात सहभाग घेणे, अशी कामे हे प्रतिनिधि करत असतात. आजपर्यंत सर्व ६ केंद्रांमध्ये हे प्रात्यक्षिक देऊन झाले आहे. त्यात कार्यशाळेला आलेले शिक्षक, केंद्रप्रमुख आणि विषय तज्ज्ञ यांचा समावेश असतो. शिक्षकांनी हे प्रात्यक्षिक बघून त्यानुसार आपल्या वर्गाचे नियोजन करून त्याचा वापर करणे अपेक्षित आहे. यानंतर मार्च महिन्यात शिक्षकांची बैठक बोलावून त्यांना आपले अनुभव मांडायला सांगितले जाईल. त्यावर होणाऱ्या चर्चेतून त्यांनी आपल्या कामात योग्य ते बदल करणे अपेक्षित आहे.

प्रात्यक्षिक दाखवताना कोणत्या क्षमतेचे प्रात्यक्षिक दाखवायचे आहे त्यानुसार पहिली ते आठवीपैकी त्या त्या इयत्तेतील विद्यार्थी निवडले गेले. मोठ्या गटातील विद्यार्थ्यांना आनंददायी वाटेल असे वातावरण तयार करण्यासाठी त्यांच्याशी अनौपचारिक स्वरूपाच्या गप्पा मारून सुरूवात केली. गप्पा अनौपचारिक असल्या तरी त्या अध्ययन निष्पतीला अनुसरून पुस्तकातून जो पाठ निवडला होता त्याच्याशी संबंधित होत्या. यामुळे विद्यार्थी मोकळेपणाने वर्गात आपले मत मांडू लागतात. त्यानंतर पुढच्या पायरीवर विद्यार्थ्यांचे गट केले. हे गट जास्तीत जास्त ४ विद्यार्थी व कमीत कमी २ विद्यार्थ्यांचे असावेत. त्यामुळे परिणामककारक चर्चा घडते. त्यानंतर निवडलेल्या विषयाला अनुसरून या गटाला काही उपक्रम दिले जातात. गटामध्ये विद्यार्थ्यांची रचना करताना एकमेकांना सहकार्य होईल, पिअर लर्निंग होईल यादृष्टीने नियोजन केले जाते. या उपक्रमामुळे मुलांमध्ये बऱ्याच क्षमता किंवा कौशल्य विकसित होण्यास मदत होते. यावेळी विद्यार्थ्यांना जिथे अडचण येत होती तिथे सुलभक या नात्याने श्री. पठाण सर स्वतः जाऊन विद्यार्थ्यांशी आपुलकीने चर्चा करत होते.

त्यानंतर प्रत्येक गटातून एकेका विद्यार्थ्याला सादरीकरण करण्यास सांगण्यात आले. तसेच इतर विद्यार्थ्यांना ते चालू असताना स्वतःच्या पाठ्यपुस्तकात निरीक्षण करण्यास सुचवले. सुरुवातीला काहीसे विचार मग्न असणारे विद्यार्थी विचार करण्यास पुरेसा वेळ दिल्यानंतर अगदी मोकळ्या मनाने बोलताना दिसले. यातून आनंददायी वर्गरचना कशी असावी याचे उत्तम उदाहरण दिसून आले. तसेच वर्गप्रक्रियेच्या या प्रात्यक्षिकातून क्षमता विकास किंवा अध्ययन निष्पत्ती साध्य करण्यासाठी आवश्यक वर्ग रचना, विद्यार्थी केंद्रित अनुभव, विद्यार्थ्यांचे स्वयं-अध्ययन, क्षमता साध्य झाली का नाही हे तपासण्यासाठी सातत्याने होणारे मूल्यमापन या बाबी प्रकर्षाने दिसून आल्या. हे पाहताना शिक्षकांना नक्कीच अतिशय उपयुक्त अनुभव मिळाला आणि त्याचा उपयोग वर्गात शिकवताना होईल यात शंका नाही.

या सर्व प्रक्रियेतून जात असताना गटातील सर्वच सदस्य आवर्जून ग्यानप्रकाश समन्वयकाशी चर्चा करतात. त्यानुसार आपले नियोजन करतात. तसेच प्रत्येक टप्प्यावर ग्यानप्रकाश समन्वयकांचे मत विचारात घेऊन त्यानुसार काही बदल असतील तर ते करतात. झालेल्या प्रत्येक कार्यशाळेनंतर एकंदर नियोजन कसे होते यावर ग्यानप्रकाशच्या टीमशी संवाद साधतात.

प्रत्येक वर्गात वर दिल्याप्रमाणे वर्गप्रक्रिया घेण्यात आली तर प्रामुख्याने खालील बाबी साध्य होतील –
१. ठराविक अध्ययन निष्पत्ती साध्य करणे.

२.एकविसाव्या शतकातील कौशल्ये म्हणजेच चिकित्सक विचार, सहयोग, सर्जनशीलता, संवाद, सहजाणीव. आत्मविश्वास, समस्या सोडवणे, निर्णय घेता येणे, तर्कशुद्ध विचारसरणी यांचा विकास.

३. ज्ञानरचनावाद म्हणजेच स्वयं-अध्ययन, मूलकेंद्रित शिक्षण, मापन, सह-अध्ययन, वैविध्यपूर्ण अध्ययन शिक्षण, क्षमता प्रभुत्व, विद्यार्थ्यांचा प्रतिसाद या बाबींचा समावेश असलेले शिक्षण.

अशारीतीने परभणी जिल्ह्यातील सर्व शिक्षक, अधिकारी आणि पदाधिकारी यांच्यासह ग्यानप्रकाश फाउंडेशन करत असलेल्या कामाला चांगली फळे येताना दिसत आहेत. शिक्षण व्यवस्थेतील सर्व घटकांमध्ये स्वतःहून पुढाकार घेऊन क्षमता बांधणी आणि विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचा मागोवा घेण्यासाठी विविध उपक्रम करण्याची वृत्ती विकसित होत आहे. त्याचा फायदा अखेर विद्यार्थ्यांना आणि त्यांच्याबरोबर काम करणाऱ्या शिक्षकांना होताना दिसत आहे. भारत सरकारच्या निपुण भारत योजनेच्या दिशेने जाणारे असेच हे काम आहे.

©: ग्यान प्रकाश फाउंडेशन
2016 पासून एडेलगिव्ह फाऊंडेशनद्वारे अर्थसहाय्यित, महाराष्ट्रात कार्यरत असलेल्या कोलॅबोरेटर्स फॉर ट्रान्सफॉर्मिंग एज्युकेशन (CTE) प्रोग्राममध्ये शिकलेल्या गोष्टींवर आधारित आहे.